

-15244 II

A. R. Indunale

Auraden rada 17a Pärnu

KABI- JA POTTMÜTSID.

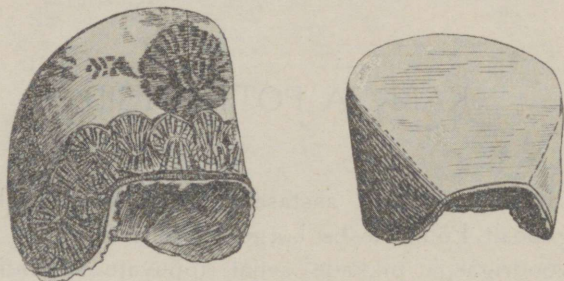
Üheksateistkümnendal aastasajal, eriti selle keskel, kandsid naised kõigepealt Põhja-Eestis kõrgeid lillelisest siidist valmistatud, kõva pappvoodriga ja pikkade seljal rippuvate siidlintidega mütse, mida nimetame kabi- ja pottmütsideks. Paiguti on need säilinud tänini vanemate naisterahvaste kirikuskäimise peakattena, kadusid aga enamasti ühes muude rahvariide osadega läinud aastasaja lõpul. Oma silmatorkava kujuga, eredate värvidega ja hinnalise materjaliga moodustavad nad ühe iseloomulikumatest peakatterühmadest meie rahvariides.

Välise kuju ja ka muude iseärasuste poolest jagunevad need mütsid kahte suurde rühma: *kabimütsid*, mis oma laia, lameda põhjaga kui ka üldkujuga tõesti väga kabja kuju meelde tuletavad (vt. *pilt 67*), ja *pottmütsid*, mille põhi on ümmargune ja servad kumerad (*pilt 68*). Esimesed on levinud Loode-Eestis ja Saaremaal, teised pea üle kogu Põhja-Eesti.

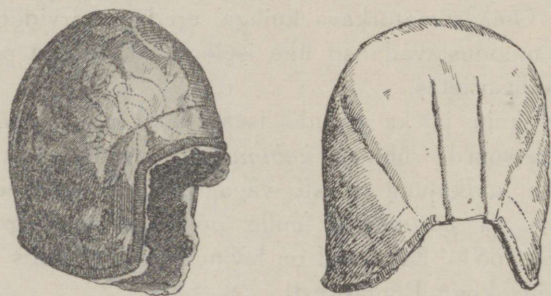
Olulisemaks tunnuseks mõlemale rühmale on kõva papist vooder ehk *alus*, millele riie ehk *pealis* peale tõmmatud. Alus koosneb kahest tükist, millest teine on mütsi kereks, teine lagipealseks. Et pappkere keskelt kõrgem tehakse ja otsadest kitsam, langeb lagipealne otsaesise poolt kukla poole viltu alla. Pottmütsidel topitakse aluse ja pealise vahele puuvilladest, takkudest jne. *polster*, mis tõstab põhja kumeraks ja tasandab üleminekut põhja ning külgede vahel.

Polster esineb mõnikord ka seespool, voodri ja pappaluse vahel. Sarnasel korral nimetame teda sisemiseks, kuna eelmainitu oleks väline. Kabimütsidel puudub polster üldse, nii et lagipealse ja külgede ühinemiskoht moodustab teravnurkse harja.

Mõlemal müsitüübil on otsaesise ja kukla kohale tehtud sisselõiked, mis moodustavad kukla- ja otsa-avause, kuna külgedele jäävad pikemad kõrvad (vt. pilt 68). Et lagipealse kukla poolt kitsamaks teha, lõigati vastaval aluse tükil alumise osa keskelt riba pappi lahti, mille alla papi alumine äär koomale pigistati. Lahti lõigatud tükk, mis ülemist otsa pidi lagipealse küljes ripub, kaeti

Pilt 67. KABIMÜTS (laimüts) eest ja tagant. Kullamaa. ERM. 17346¹.
Suurus $\frac{1}{7}$.

Pilt 68. POTTMÜTS („naiste müts“) küljelt ja tagant. Viru-Jaagupi (?).
ERM. 19182. Suurus u. $\frac{1}{6}$.

pealsega nagu muudki osad ja moodustab niimoodi põõna (vt. pilt 68), mis ulatub pottmütsidel kuklast lagipealse keskkohani (u. 2 sm lai, 10–12 sm pikk). Kabimütsidel on põõn trapetsikujuline, alt kitsam, pealt laiem (pikkus 5–6 sm e. vähem). Mõnel tüübil puudub põõn hoopis, kuna lagipealne just külgedele vastavalt on lõigatud.

Pealis, mis enamasti on lillelisest siidist, on harilikult 3 tükist ehk lõikest kokku õmmeldud: 2 tükki, mille vaheline õmblus kesk otsaesist, moodustavad küljed ja kolmas lagipealse. Vahel on pealis 2 tükist, nimelt küljed jätkamata. Seest on pappalus kaetud

kodulinase või poeriidest voodriga. Mütsi alumise ääre ümber on õmmeldud kitsas (0,5 sm) *kant*, mis katab pealse, aluse ja voodri lahtised ääred. Kant on sagedasti samast riidesordist kui pealis, mõnikord ka teisest riidest ja lahkuminevat värvigi. Mütsi alumise ääre siseküljele on pottmütsidel otsaesise ja kõrvade kohale õmmeldud 1—2 sm laiune valge pits, mis ümber alumise mütsiserva väljapoole on murtud ja nii mütsiäärt katab (vt. *pilt 68*). Sarnast mütsiäärt ehtivat pitsiriba kutsutakse rahvasuus üldiselt *treemliks*, mis tuleb saksa sõnast Striemel, s. o. riba. Kabimütsidel on samasugune pitsiriba, kuid sagedasti mütsi välisküljel, kandi ülemise ääre kohal. Sisepoole kinniõmmeldud treemlit võime nimetada sisemiseks, välisäärele õmmeldut väliseks. Pitsi asemel esineb treemlina paaril tüübil ka seesikujuliselt volditud valgest riidest pael, mida nimetame *paeltreemliks*, vastandina *pitstreemlile*. Mõnedel kabimütsidel on treemlist ülevalpool veel teine, nimelt 3—6 sm laiuse vööna ümber mütsi jooksev äärepealne pits. Ta võib olla kas ehtsast või kardpitsist. Samuti esineb mõnedel kabimütsidel ülemisele mütsiservale õmmelduna sellest üleulatuv volditud siidлиндist *haripael*, 3—4 sm lai (vt. *pilt 71*), selle asemel mõnikord ka kardpitsist *harikard*. Pottmütsidel neid küljega harja-ilustusi ei ole.

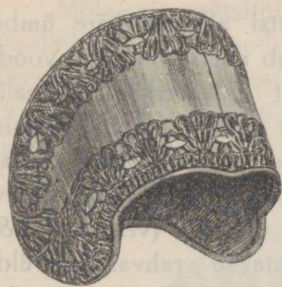
Kukla peale on nii kabi- kui pottmütsidel kinnitatud 1,5—2 sm pikkune ja 4—6 sm laiune siidist pael, mille keskoht sõlmekujuliselt kokkupanduna on õmmeldud või nõeltega pistetud mütsi alumise ääre külge, kuna mõlemad otsad lehvivad vabalt seljal. Pael on harilikult samamustriline kui mütsi pealis. Üksikutel mütsidel esineb ka köitepael, millega müts lõua alt kinni köideti.

Tutvunud kabi- ja pottmütside üldiste tunnismärkidega ja nende terminoloogiaga, võime asuda nende lähemale vaatlemisele, kasutades selleks peaaesjalikult Eesti Rahva Muuseumi kogudes leiduvat asimaterjali ja sama muuseumi kataloogis ning arhiivis säilivaid teateid.

Kabimütsides võime eraldada mitu kohalikku rühma, mis erinevad tunduvalt nii kuju kui ehtimisviiside poolest.

Läänepoolseim neist rühmadest on Saaremaa kabimüts, harilikult *pinnmütsi* nime all tuntud (*pilt 69*). Selle põhi on enam-vähem ümmargune (lm.¹ u. 20 sm), suhtub eesküljesse 60—70°

¹ lm. = läbimõõt.

Pilt 69. „PINNMÜTS“. Saaremaalt. ERM. 14532³. Suurus u. 1/7.

all ja laskub keskkohast alates järsku alla poole. Põõn on pealt laienev (4—5 sm lai, 6—10 sm pikk). Külje kõrgus eest on u. 15 sm, kõrvadelt u. 10 sm. Otsaesine on kas sirge või 2-he kaares sisselöikega. Pealis on 3-st, harvemini 2 tükist. Materjaliks on sinise-, lilla- või pruunivärviline lilleline siid. Kant on enamasti sinine. Väline polster puudub, selle asemel sagedasti sisemine polster, et müts seest pehmem oleks. Ühekordne sisemine kitsas pitstreemel on harilik. Lindid puuduvad kõigil E. R. Muuseumi jõudnud eksemplaridel (30), peaksid aga tarvitusel olnud olema. Haripael puudub, selle asemel on harikard: lai (5—6 sm), hõbedasest kardpitsist. Äärepealne pits on samast materjalist. Pinnmüts esineb ainult Saaremaal, eriti Kaarma ja Püha khk. — Mustjalast, Jaanist ja Sõrvest pole neid senini leitud.

Pinnmütsi lähemaks sugulaseks mandril on Karuse ja Hanila khk. esinev kabimütsi tüüp, mida seal kutsutakse *kõrge-müts*. Üldkuju poolest on see kaunis sarnane pinnmütsiga, kuid otsaesine äär (otsavaus) on sügavalt kaares ja ümmargused kõrvad eriti pikad. Mütsi kere on kõrge, pealt ovaalne ja lai (lm. u. 25:20 sm), alt kitsas ja ümmargusem (lm. u. 12 sm) ning tuletab teatud määral meelde livrée-kübara keret. Polster puudub. Lagipealse alumine äär on ilma põõnata, murdub 3—4 sm laiuselt allapoole, küljetüki otsade peale, moodustades kitsa kuklakülje. Välisehted, nimelt kuldkardne äärepits ja sisemine pitstreemel sarnanevad pinnmütsi omadega. Puudub aga harikard (ja haripael). Praegu tunneme neid mütsi ainult kolmes eksemplaris.

Pinnmütsile lähedal seisab ka *laimüts*, mille levimiskohaks on Noarootsi ja Lääne-Nigula khk. (ERM-is à 6 eks.), edasi Ridala, Martna ja Kullamaa. Selle mütsi iseärasuseks peale põõna puudumise on ta üliterav serv (40°) ja ühetasaselt kukla poole laskuv lagipealne, mis mütsile tagant õige laia ja lameda kuju annab (pilt 67). Ääre peal on laiast hõbekarrast pits, kuna haripael ja harikard puuduvad. Treemel on alati sisemine, pitsist või volditud paelast (paeltreemel). Paelad on siidist (1 juhusel kuldbrokaadist).

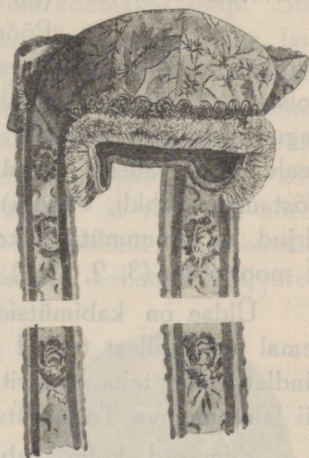
Vanemad laimütsid on üldiselt pinnmütside laadi, laia madala otsa-avausega, ilma polstrita, valge linase voodriga ja erivärvi kan-

diga. Pealis on alati 3 tükist, vanematel mütsidel sagedasti kuld- või hõbebrokaadist, uuematel harilikult lillelisest siidist, mõnikord lihtsamastki poeriidest. Uuemad laimütsid on sügavama kumera otsa-avausega. Neis esineb, nähtavasti pottmütside mõjul, väline polster, mis mütsi serva teeb paksemaks ja kumeramaks. Kontuurid omavad neil samuti rohkem pottmütsi laadi. Kohalikud nimetused selle kabimütsi-tüübi jaoks on: laimüts (6 korral), naistemüts (11), noorikumüts (1). Kohalik rootsikeelne nimi on: mytsa.

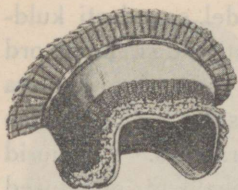
Järgmine rühm, Vigala kabimüts (pilt 70), on hästi madal (10—12 sm) ja kogu poolest väheldane, veidi ovaalse põhjaga (lm. u. 25:20 sm), mis suhtub eesküljesse u. 45° all. Põõna ei ole, ja lagipealse alumine äär moodustab kitsa (2—3 sm) kuklakülje nagu kõrge-mütsil. Pealis on enamasti 5 tükist, nimelt on küljed 4-lõikelised. Materjal: hele (roheline, roosa, sinine jne.) lilleline siid. Polster puudub. Kant on erivärvi; vooder poeriidest. Haripaela pole, samuti hari-karda. Äärepitsiks on lüürakujulise must-riga hõre kuldkardne pits (3—4 sm), mille alumine osa on kaetud välise treemliga (3 sm). Viimane on alati 2-, isegi 3-kordsest tärgeldatud valgest pitsist ja esineb õige silmatorkavana, kattes täiesti kanti

kinni. Paelad on kinnitatud lagipealse keskele või kõrgemalegi ja nii laias sõlmes, et selle otsad üle mütsi äärte ulatuvad. Selle mütsitüübi päris kodu on Vigala khk (14 eks.), üksikud on levinud ka naabrusse (P.-Jaagupi, Märjamaa, Rapla, Kullamaa). Kohalikuks nimeks on kabjamüts, ka naiste-, lai- ja Vigala-müts. Valmistatud on nad pea kõik Vigalas.

Pärnu-Jaagupi kabimüts, mis kannab rahvasuus *moori-mütsi* nime, on Vigala mütsist lihtsam ja kohmakam (pildid 71—72). Ta on suur ja lagipealne hästi ovaalseks venitatud (30:20 sm). Kõrgus on u. 14 sm. Pealis on harilikult 2-lõikeline, s. o. küljed ühest tükist. Pealisriidena esineb siidi kõrval sagedasti ka villane või puuvillane poeriie. Polster puudub, enamasti ka vooder. Treemel on väline, 2-kordsest pitsist, kuid kitsam kui Vigala mütsil (1,5 sm)

Filt 70. VIGALA MÜTS („laimüts“). Vigala. ERM. 9883. Suurus $\frac{1}{6}$.

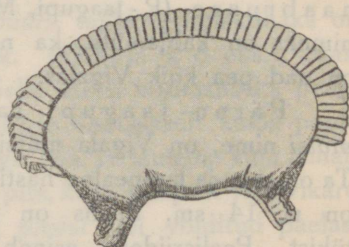
Pilt 71. „MOORIMÜTS“.
Pärnu - Jaagupi. ERM.
A 119:36. S. u. 1/10.

ja ka kõrgemal, nii et kant jääb nähtavale. Äärepits on valge (5—6 sm). Eriti silmatorkav on harjast üleulatuv siidist haripael (5 sm), mille õmblust katab „kuldne“ kardpael (0,5 sm). Pöön on õige lühike (2 sm) ja lai (10 sm). See tüüp esineb ainult P.-Jaagupis, kus ka valmistatud. Tori kabimüts on kuju poolest Vigala mütsi sarnane, kuid pisut väiksema lagipealsega (lm. u. 24:18 sm). Eest on ta u. 14 sm kõrge. Pöön on nagu moorimütsil. Pealis on alati 3-lõikeline, heledavärvilisest siidist. Vooder puudub alati, samuti ka polster. Ehtimisviis on ühine moorimütsiga. Nii on treemel ja pits nagu sel, samuti haripael; harikard aga puudub. Seda mütsi leidub peale Tori vähesel arvul ka naaberkihelkonnades (Pärnu, Tõstamaa, Mihkli, Väandra). Kohalikud nimetused sel tüübil on väga kirjud, nii: pinnmüts (6 korral), kabjaga m. (4), naiste-, kikk-, kõrgeja moorimüts (3, 2, 1, 1), Tori tanu (1).

Üldse on kabimütside nimetused kirjud ja segased, kuna hilisemal ajal, millest teated pärit, ei ole enam osatud eritüüpide vahel kindlat vahet teha. Huvitav on ka pinnmütsi nime esinemine temast nii lahkumineva Tori mütsi juures.

Viimased kolm kabimütside rühma on siis piirdunud igaüks peaasjalikult ainult ühe kihelkonnaga. Ainult pinn- ja laimütsid on levinud üle mitme khk. Üldiselt aga piirdub kabimütside ala Saare- ja Läänemaaga, ulatudes ainult Toris ja P.-Jaagupis Pärnumaa piiridesse. (Vt. kaart lk. 100.) Piirikihelkond Mihkli on kabimütsidest lage, mis vist tuleb panna siin suures lugupidamises olnud *kikk-tanude* mõju arvele.

Pottmütside levimisala on palju laiem ja ühtlasem (vt. kaart). See katab pea kogu Põhja-Eesti mandri, kuna üksikud eksemplarid on ulatunud ka naabrusse Pärnumaale. ERM-s olevaist 274 pottmütsist on pärit: Virumaalt 91, Harjumaalt 83, Järvamaalt 39, Läänemaalt 40, Pärnumaalt 5. Juhuslikult on mõned pottmütsid sattunud kaugemalegi. Nii on 5 pottmütsi Tartu-

Pilt 72. Sama müts, tagant vaadatuna. S. u. 1/8.

maalt, 1 Viljandimaalt, 1 Muhust. Neid ei ole seal aga kantud. Kõige rikkalikumalt on esindatud Juuru ja Ambla khk. (à 17 nrt.). Ainukeseks P.-Eesti kihelkonnaks, kust kogudes pole ühtegi pottmütsi, on Järva-Madise. See põhjeneb aga kindlasti juhusel, kuna sealtd üldse vähe esemeid korjatud (10 nrt.). Viru-, Harju- ja Järva- maal oli pottmüts seega ainuvalitsev, kuna Läänemaal ta esines paralleelselt kabimütsiga.

Vaatamata nii laiale levimispiirkonnale, leidub siin vaevalt kohalikke rühmi. Üle kogu ala esineb kaunis kohmakas tüüp. See on u. 20 sm kõrge, alt 16—18 sm läbimõõta, pika kitsa põõnaga, laia madala ja sirge otsa- ning kukla-avausega, paksu välise polstriga. Pealis on 3 lõikest, ainult harukordadel (Virumaal) 4- või 5-lõikeline, mis nähtavasti tingitud riide kokkuhoidmisest. Riie on erandita poest ostetud. Eelmainitud 274 numbris esineb materjalina: siid 251 korda, kuldbrokaat 10, puuvillane riie 12 korda¹ ja villane 1 kord. Ka värvide valikus ei ole erinurkades lahkuminekuid: harilikumad värvid on roosa, lilla, tumelilla, punane, roheline, kollane, sealjuures pea alati lillekujuliste mustritega. Lilledeta siidist on enamasti mustad mütsid (leina-mütsid). Vooder on harilikult poeriidest. Kahel korral esineb paeltreemel (Keila, ERM. 2217, 2218), nähtavasti laimütsi mõjul, midu ikka kitsas ühekordne sisemine pits-treemel. Läänemaal leidub küll ka pottmütse laiema treemliga (3 sm), mis nõõpnõl-tega üles pistetud. Kuldkardne äärepits esineb üksi 3-el Kadrina mütsil (ERM. 16362, 16430, 16088).

Osa pottmütsidest, arvult u. 50, s. o. pea $\frac{1}{5}$ kogu arvust, on küll veidi lahku-mineva kujuga (*pilt 73*). Need on väikse-mad, madalamad ja ümmargusemad, üldse elegantimad kui pottmütside enamik ja varustatud eriti laiade toredate kuklapael-tega. Kõikides muudes tunnustes on nad täiesti eelmistega sarnased. Kõige rohkem

Pilt 73. POTTMÜTS
(„Müts“). Risti. ERM.
9477. S. u. $\frac{1}{7}$.

¹ Siidisortidest on kõige harilikum damast, harvem atlass (enamasti punane) ja moiré (alati valge).

esineb neid Risti ja Nissi, ida pool aga Lüganuse, Haljala, Rakvere ja Simuna khk. Seega ei moodusta nad maateadusliselt kindlat rühma. Risti khk. kutsutakse neid *muna-mütsideks*.

Mainimist väärib veel eriline pottmütside kaunistamisviis, mis seisab selles, et mütsiriidele õlivärviga peened lilled, punktid, kroonid jne. käsitsi peale on maalitud („triki müts“, ERM. 12736). Seda on toimetatud alati linnas (vist Tallinnas), peale riide ostmist. Kõige sagedamini esinevad need mütsid Juuru ja Rapla khk., siis Keilas, H.-Jaanis, Jõeletmes, Kadrinas ja V.-Jaagupis, kokku 10 eks. See kaunistamisviis näib tarvitusel olnud olevat 1850.—1870. a.

Kuldbrokaati on tarvitatud mütsipealse materjalina peaaesjalikult Tallinna ümbruses: H.-Jaani (3) Jõeletme (1), Kuusalu (1), Kadrina (2) khk. jm. (üldse 10 korral). Rahvasuu nimetab neid *tohvimütsideks*, sõnast tohv, gen. tohvi, mis Wiedemanni sõnaraamatu järele tuleb saksa sõnast Stoff, s. o. materjal, riie; samuti „kuld-tohv“ = Goldstoff¹. Arvatavasti ongi kuldbrokaati alul kuldtohviks nimetatud, mis hiljemalt tohviks lühines.

Vaatamata mütsitüübi ühtlusele on pottmütsi nimed väga mitmekesised. Tunneme 25 erinimetust. Huvitav on siin ära märkida, et kirjanduses sissejuurdunud *pottmüts* esineb ERM-i kataloogi järele ainult Juuru khk. (13 korral), võib-olla sealgi vanavarakorjaja enda poolt selleks ristitud. Üldiseks rahvapäraseks nimeks on *naiste*

müts (160 korda), siis naisterahva müts (25), harva neu- ehk tüdruku-müts. Läänemaal esineb naistemütsi kõrval üldiselt *mutre-mütsi* nimetus², selle kõrval ka teisi, nagu ümmargune-, muna-, tokkmüts jne. Virumaal esinevad nimed: Viru müts, Rakvere müts, kabamüts jne. H.-Jaanis on märgitud nimi pääsukese-pesamüts, Peetris kõrge-müts.

Pilt 74. VÄNDRA MÜTS
(„naise müts“). Väandra.
ERM. 8482. S. u. 1/8.

Kabi- ja pottmütside vahelisel piiril, Väandra khk., leidub veel üks kohalik mütsitüüp, mis omab ühiseid jooni mõlema

¹ Wiedemann tunneb ka sõna „tohvi-pea“ = Mädchen. See võib olla tohvimütsi kandmisest tuletatud.

² Vrd. Wiedemann: muter, gen. mutri, mutre = Mutter (ehrende Benennung für Bauerfrauen).

ülalkirjeldatud peatüübiga, on aga sealjuures kindla omapärase ilmega (pilt 74). Nimetame teda siin lihtsalt *Vändra mütsiks*. See on väike, (eest 12—14 sm kõrgune, pealt u. 15:8 sm läbim.), laia otsaesisega, milles 2 lamedakaarelist sisselõiget, ja sügava / \ kukla-auguga. Ülemine serv on kord terav nagu kabimütsidel, kord täisnurkne, loodis lagipealsega. Samuti on põõn kord pealt laienev nagu mõnedel kabimütsidel, kord ühelaiune nagu pottmütsidel, ainult vastavalt lühem. Pealis on 3-st või 2-st tükist. Polstri puudumine ja erandita esinev sisemine paeltreemel viitavad kabi- resp. laimütside poole, selle vastu puudub äärepits, haripael ja harikard, nagu pottmütsilgi. Pealiskiidenäena esineb peale siidi (27 korda) ka villane (4) või puuvillane (11) poeriie, 2 korral ka samet, teine neist maaltitud kirjaga. ERM-i kogudes leidub neid mütsi 49 tk., neist 44 Vändrast, teised naabrusest (vt. kaart lk. 100). Valmistatud on need enamasti Vändras. Kohaliku nimena esineb „naiste müts“ 45 korral, Vändra, Kärü, Lelle ning Harju müts ä 1 kord.

Nagu eelolevast kirjeldusest näha, oli kõigi kõne all olevate (kabi-, pott-, Vändra) mütside pealis erandita valmistatud poeriidest. Samuti on ostetud ka muu materjal: paelad, pitsid, karrad. Ainult vooder on mõnedel vanematel mütsidel tehtud kodulinasest riidest (pottmütsides 18 korral, kabimütsides 19 korral). Ka valmistamine sündis linnades või alevites, nagu Rakveres, Tallinnas, Lihulas. Maal on mütsimeistrid asunud sagedasti kirikute lähedal. Need on olnud tihti vabadikunaised, kel mütsitegemine kõrvaltööks. Kodus valmistatud on mütsi võrdlemisi harva. Mütside hinnad olid mitmesugused, olenedes materjalist. Pinnmütsil maksnud materjal 1 rbl., töö 70 kop. Moorimüts ja Vigala müts maksnud 3 rbl. Pottmütsi hinnad kõiguvad 1—5 rbl. vahel. Mütsi kandmine oli seega toredus, mis meie kehvades oludes üsna kalliks läks.

Kandjateks olid eeskätt abielus olevad naised, nagu näitabki nimetuse „naise-müts“ üldine esinemine. Abielunaise eriliseks tunnuseks oli treemel. Treemliga müts pandi pulmas „linutamisel“ pähe („linutsimüts“), Saaremaal kaetud ta veel valge linaga („lehve“). Haljallas olnud noorikute pulmamüts valge. P.-Jaagupis linutatud noorikut nahkse kübaraga, alles teisel päeval pandud „moorimüts“ pähe. Rätikut üle mütsi kandes jäeti treemel välja ja pidi sellepärast hästi puhas hoitama, vähemalt 5 esimest abieluaastat (Kõse).

Pott- ja kabimütside kandmise kohta maksid abielunaiste juures valjud reeglid. Mehenaine ei tohtinud mütsita „räästa alt välja minna“ (Peetri). Mütsi kanti kirikus, pidudel, kodus, tööl, isegi saunas (Peetri) ja magades (Martna, Anna). Jõeletmes pandud pottmüts ööseks sängi tulba otsa. Rukkilõikusel kinnitati mütsi paelte otsad nõeltega lagipealsele, et nad sirbi ette ei jääks (Vigala), ja keerati müts tagurpidi pähe, et ta maha ei kukuks (Ambla), samuti leivakastmisel (Martna). Vigalas lubatud ainult talvel külmaga kodusel talitusel rätikut ilma mütsita kanda. Lesed kandsid mütsi nagu naisedki, kuid ilma paelteta (V.-Jaagupi). Saaremaal oli leinamütsi värv sinine (Kaarma), mujal must (Martna, Jõhvi). Leinamütsi kantud ka paastuajal.

Lapsõga tüdrukud (kasu-, sohinaised) kandsid mütsi ilma paelteta ja ilma treemlita (Anna, L.-Nigula, Kose). P.-Jaagupis kannud kasunaised „moorimütsi“ ilma paelteta ja haripaelata, vähemalt kirikus häbipingis. Müts pandud neile „möögaga pähe“ (Peetri). *Hupel'i* järele tahetud tanutamiseega laste kõrvaldamist ära hoida. Tanutamine sündinud „eksitaja“ või tema ema juuresolekul¹.

Selle kõrval on kabi- ja pottmütse, vähemalt hilisemal ajal, tarvitatud ka neiumütsina, mida kandsid kõik tüdrukud. Neiumüts oli muidu naistemütsi sarnane, kuid ilma treemlita ja mõnedel teatel (Martna, Kose) ka ilma paelteta.

Saaremaalt teatatakse, et alguses kannud pinnmütse ainult sakste teenrid, ammed ja mõisateenijad (Kihelkonna, Karja, Valjala), aegamööda tulnud kõigi tüdrukute juures tarvitusele (Kärla). Kaarmal ja Pühas kandsid pinnmütsi nii naised kui tüdrukud. Vahe oli ainult treemlis. Sama oli lugu kõrge-mütsiga Hanilas ja pottmütsiga Martna, Märjamaa, Risti, Nissi, Jüri ja Kose khk. Viru- ja Järvamaalt puuduvad teated. *Hupel'i* ajal kannud Harjumaal tüdrukud pitsideta (treemlita) mütsi ainult pühapäeviti². Harju-Madise 1924. a. saadud teatel olla pottmütsi kantud „lapsest saadik, suvel kui talvel“.

Mis aasta-ajal pott- ja kabimütse kanti, selle kohta on teated ometi üksteisele vastukäivad. Nähtavasti on kantud enam-

¹ Topogr. Nachr. II, lk. 137—138. Sealsamas kuuleme, et mõned vanatüdrukud raskejalgsust simuleerinud, tahtes tanuga koos naise nime saada ja ka mõisatüdrukuna teenimisest vabaneda.

² M. t., lk. 178—179.

vähem aasta läbi, vähemalt kodunt väljapoole minnes. Talvel oli rätik mütsist üle, kirikus käies koguni kaks: valge all, kirju peal (Vigala). Vändras väidetakse piibli põhjal, et „naise pea olgu 3 katte all“. Rätiku otsad seoti lõua alla sõlme. Muid erilisi kinnitamisabinõusid polnud. Üksi hilisemal ajal on tarvitusele tulnud köitepalad (Jõeletme).

Juuksed on kantud mütsi all lahtiselt seljal, kuklakohalt paelaga kinni köidetult (Püha, Kaarma, Karuse, Vigala), hilisemal ajal paiguti ka 1—2 palmikus, mil lint otsas (P.-Jaagupi, Lihula, Martna). Kabi- ja Väandra mütse kanti kuklas, nii et treemel tuli ligi kesk pealage, pottmütse kanti aga hästi otsa peal¹.

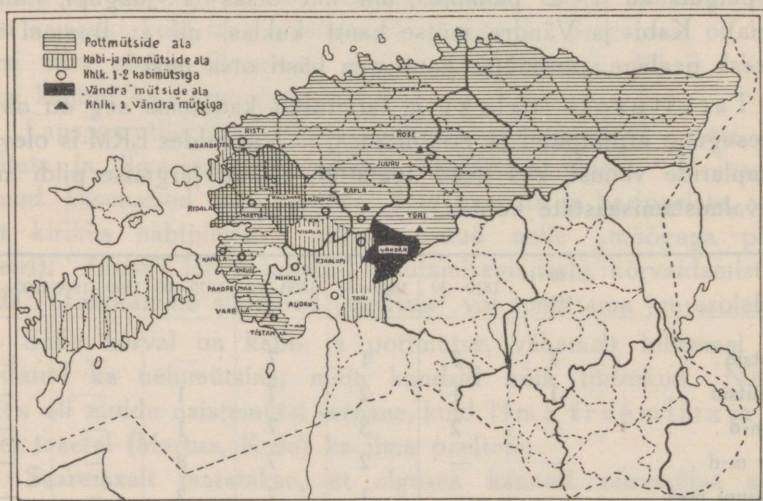
Tarvitusele tuleku ja tarvitusele kadumise aeg on olnud mitmesugune eritüüpidel ja erikohtades. — Vaadeldes ERM-is olevate eksemplaride vanusi, kus need teatatud, saame järgmise pildi mütside valmistamisaastate kohta:

	u. 1800 ja varem	1810—30	1830—50	1850—70	1870—90	1890—1900	1900—1910
Laimütsid	4	3	1	7	—	—	—
Pinnmütsid	1	1	2	7	1	—	—
Tori m-d	—	2	3	7	1	—	—
Vigala m-d	—	—	2	7	8	—	—
P.-Jaagupi m-d	—	—	1	7	3	—	—
Kõrge m-d	—	—	—	2	1	—	—
Pottmütsid	5	12	14	46	72	11	—
Väandra m-d	—	—	1	18	19	—	1

Kuigi selleks tabeliks tarvitatud andmeid, mis rahvasuust saadud, tuleb võtta teatud ettevaatusega, annavad nad siiski mingi üldise pildi, mis vähemalt tarvitamisaja lõpu kohta langeb ühte teisalt saadud teadetega. Tabeli järele ei valmistatud 1890.—1900. a. enam kabimütse ja pottmütse tehti võrdlemisi vähe. Sellest võiks järeldada massilise pott- ja kabimütside tarvitamise kadumist umb. viimase aastasaja lõppkümnel, paiguti muidugi varem ja hiljem, kuna üksikud eided vähemalt pottmütsi kannavad praegugi kirikumütsina. Tarvituseletuleku algust on raskem määrata. *Hupel'i*

¹ Vrd. *Heikel*, Volkstrachten in den Ostseeprovinzen, II Theil, pildid 14 ja 16.

teatel¹ kannud juba 18. aastas. II poolel Harjumaa naised „pitsidega ilustatud saksa mütse, kulla ja hõbedaga ilustatud“. Arvata-vasti on siin jutt pottmütsidest, mille kõige vanemad säilinud eksemplarid ongi kuldbrokaadist (tohvist). Samasse aega viitavad ka mõned kaudsed asjaolud. Nii olla pottmütsidega kaasas käinud lahtise rinnaesisega kampsunid ja triibulised seelikud (Hanila, Anna). Viimased on aga ka umb. 18. aastas. keskel tarvitusele hakanud tulema. Huvitav on ka märkida, et mõned Balti kunstnikud

Pilt 75. Kabi-, pott- ja Vändra mütside levimise kaart.

19. aastas. esimeselt poolelt kujutasid 16. ja isegi 13. aastas. eesti naisi pottmütsides.² Viimased pidid siis juba võrdlemisi kaua aega üldiselt tarvitusel olnud olema, et neid 1840. aastates võidi pidada ürgvanaks eesti rahvariide osaks. Vändra müts näib olevat tekkinud 1860. a. paigu ja võrdlemisi kaua püsinud (vt. tabel).

Kuid meil on ka rahva käest saadud teateid nende mütside tarvitamise aja kohta. Pinnmütsi olla Kaarmal kantud dr. O. Kallase teatel a. 1845. ja 1870. vahel. 1890. aastates kannud neid veel mõned

¹ M. t., lk. 179.

² Vt. L. v. Maydell, „Die Missionäre hauen die Götzenbäume der Ehsten um A. 1220“ ja L. v. Pezold, „Hausandacht auf einem estländischen Edelhofe im 16. Jhrh.“ Mõlemad reprodutseeritud W. Neumann'i teoses „Baltische Maler u. Bildhauer des XIX Jhrh.“, Riga 1902, lk. 40 ja 122.

üksikud. Sellele vastavad ka meie tabeli andmed. Kõrge-mütsi kantud Karusel viimati 1850.—60. a. paigu. Laimütsid, mis eriti kodunenud Noarootsis elavate rootslaste juures, on seal tarvitusest kadunud umb. 1900. a. paigu. Nende hulgas tunneme 4 kuldbrokaadist mütsi, mis omanikkude teatel 18. aastast pär. Uuemad, pottmütsile lähenevad laimütsid on tarvitusele tulnud 1860. aastates (vrd. tabel). P.-Jaagupi moorimüts on tarvitusele võetud nn. *kana-händ-tanu* järele, u. 1850. a. Kaduma on ta hakanud juba 1885.—90. a. Samal ajal kadunud ka Vigala mütsid.

Jääb veel lahendada pott- ja kabimütside päritolu küsimus. Need mütsid erinevad lõigete, kuju ja materjali poolest täielikult siinsetest tanudest ja muudest naiste peakatetest, millega neil vaevalt on mingit geneetilist ühendust. Meie pottmütside algupära tuleb otsida väljastpoolt Eesti piire: mõnedest rootsi ja soome mütsidest, mis omakorda põlvnevad nn. „Maria Stuarti tanust“. *Hottenroth*'i teatel¹ jõudis see tanu 1580. a. paigu Prantsusmaalt Saksamaale, kus oli 1600. paigu tavaliseks kõrgemast seisusest naiste peakatteks. Varsti jõudis Stuart-tanu ka Rootsi² ja sealt pärast Soome³. Alul kandsid nendeski maades teda ainult eesõigustatud seisused, hiljemini sai ta aga rahvapäraseks.

Lääne-Soomes kodunes meie pottmütsile vastav tüüp 18. aastast esimesel pool, Ida-Soomes alles 19. aastast alul või keskel, kui see lääne pool oli hakanud juba kaduma. Need rootsi ja soome mütsid olid meie pottmütsidega kaunis sarnased⁴, samuti ka materjali poolest. Peamine lahkuminek seisab selles, et rootsi-soome mütsidel meie treemlile vastav osa iseseisev ja hästi suurem oli. Lai valge tärgetatud pits kattis juuksed otsaesisest kuni ligi keskpeani, kuna müts selle peale pandi, nii et pitsi äär välja paistis. Pitsi rootsikeelsest nimest 'stykke' on tulnud „pottmütsi“ soomekeelne nimi *tykkimyssy*. Müts ise jäi aja jooksul kogu poolest ikka vähemaks⁵, kattes ainult keskpead (vrd. meie Vändra mütsi). Sealjuures

¹ Geschichte der deutschen Tracht, lk. 559.

² *Wistrand*, Svenska folkdräkter, lk. 73—74.

³ *Sirelius*, Suomen kansanpukujên historia, lk. 64 jj.

⁴ Vrd. *Sirelius*, Suomen kansallispukuja I, tahvlid lk. 16, 20 j. m.; *Wistrand*, m. t. Pl. XVI.

⁵ Vt. *Wistrand*, Bohuslänska folkdräkter. Fataburen 1908, lk. 8—10, ja *Sirelius*, Suom. kansanp. hist., lk. 67—68.

muutus mütsi otsaesise äär, milles alul oli 2 sügavat sisselõiget (vrd. *pildid 69, 71, 74*), loogakujuliseks ja siis sirgeks,¹ nagu see meie pottmütsidel harilik. Kuklapaelad olid Rootsisis ja Soomes palju väiksemad kui meil. Ka mütsi kinnitamisviis oli, vähemalt Soomes, meilt erinev, see sündis juustele seotud paela (*timppi*) abil.

Kabimütsidele ei leidu Soomes vastandeid. Küll aga leidub sarnaseid terava servaga ja kõva alusega mütse rootsi rahvariites². Võetagu arvesse ka pinnmütsi nimetus, mis tuleb arvata-vasti rootsi *bindmössa*'st. „Kõrgete“ kabimütside nimele vastab Rootsi *högmössa*. Pinnmütsi (*pinnimyssy*) nimi esineb küll ka Soomes. Meie pottmütside üldnimetusele „naistemüts“ vastab Soome *vaimonnyssy*.

Nii tüpoloogilistel kui keelelistel põhjustel tuleks siis meie kabi- resp. pinnmütside algupära otsida Rootsist. Sedasama tõendab ka selle tüübi maateaduslik levimine (vt. kaart lk. 100), mis piirdub ainult Saaremaaga ja Loode-Eestiga, kui Rootsile kõige lähemal seisvate maa-aladega. Pealegi avaldub rootsi mõju eriti Saaremaal ka muudes rahvariiete osades.

Samal (maateaduslikul) põhjusel võib ütelda, et pottmüts, millele küll ka Rootsisis vasteid leidub, meile mitte sealt ei ole sisse toodud, sest siis peaks ta levimine kabimütsiga enam-vähem ühte langema. Nagu ülemal nägime, ei esine aga pottmüts Saaremaal sugugi ja Läänemaal on ta võrdlemisi vähearvuline. Kõige rikkalikumalt esinevad aga pottmütsid Põhja-Eesti kesk- ja idaosas, s. o. Harju- ja Virumaal. Just need maakonnad on aga mere kaudu alati lähedas ühenduses seisnud Soomega. Ja sealt peaks ka pottmütsid meile sisse tunginud olema. Et just kõige vanemad, nagu kahekaarelise otsaesisega ja tohviriidest pottmütsid esinevad ainult Harjumaa kirdeosas, Tallinna ja Kadrina vahelisel alal, see näitab omalt poolt, nagu oleks nende levimine sealt, Soomega elavas läbikäimises seisvalt Tallinna ja Kolga ranna vaheliselt rannikult alanud. Et pottmütsid ka Läänemaale, s. o. kabimütside alale, on tunginud ida poolt ja mitte läänest (Rootsist), seda näitab ka järgnev ERM-i kataloogi andmetel kokku seatud tabel pottmütside suhtelise vanuse kohta eri-maakondades.

¹ *Sirelius*, sealsamas.

² *Wistrand*, Sv. folkdr., lk. 72, Pl. XVII Upplandist.

Maakond Vanus	u. 1800 ja varem	1810—1830	1830—1850	1850—1870	1870—1890	1890—1900	
Virumaa	3 ¹⁾	7	5	11	19	1	46
Harjumaa	1	4	7	10	17	5	44
Järvamaa	1	—	1	16	14	1	33
Läänemaa	—	1	1	7	20	2	31
Pärnumaa	—	—	—	1	—	2	3
	5	12	14	45	70	11	157

Et pottmütsid umb. 1850.—60. a. paigu ida poolt Läänemaale on tunginud, kabimütse välja tõrjudes², seda tõendavad ka kirjalikud teated kohtadelt.

Kohalik eesti segatüüp oleks arvatavasti Vändra müts, nagu ülemal nägime.

Võõra algupära kõrval on meie kabi- ja pottmütsides ka omapärast. See on nimelt laia iseseisva pitsi asendamine kitsa külgeõmmeldud treemliga. Et suure pitsi targeldamine nõudis erilist oskust (Soomest saadetud kõige peenemad Sireliuse teatel isegi Stokholmi targeldada), oli treemli tarvitamine palju praktilisem. Hilisemate kabimütside (Vigala, P.-Jaagupi, Tori) väline treemel moodustab selle arenemiskäigu viimase astme. Suurte kuklapaelte tarvitamine on samuti meie mütsidel omapärane, nagu ka püstiseisev haripael Tori ja P.-Jaagupi mütsides.

Huvitav on asjaolu, et kaardil lk. 100 märgitud pottmütside ala lõunapiir pea täpselt kokku langeb Põhja- ja Lõuna-Eesti vahelise endise administratiiv-piiriga. See oli Eestimaa ja Liivimaa kubermangu piir, mis mõne teisegei etnograafilise nähtuse levimise asjus on etendanud tähelepanavat osa. Seda küsimust tuleks aga selgitada laiemas ulatuses, ka teisi analoogilisi nähtusi analüüses, mis ulatuks kaugele üle selle kirjutuse piiride.

F. Leinbock.

¹ Kõik Kadrina khk.

² Peale hilisemate kabimütside pärisala Vigalas, P.-Jaagupis ja Toris.

